

Джерела та література:

1. Дело о прибывающих в Черниговскую губернию раненых воинах для лечения. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 26. - 86 арк.
2. О доставлении срочных ведомостей и сведений в Главное Управление по обороту сумм и устройству госпиталей. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр.1. - 58 арк.
3. О доставлении сведений по устройству лазаретов общества Красного Креста и о видах помощи. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 55. - 163 арк.
4. О периодических избраниях членов местного управления и о представлении к наградам лиц, принимавших участие в деятельности общества. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 11. - 78 арк.
5. О пожертвованиях разных лиц и учреждений в пользу раненых и больных воинов. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 2. - 900 арк.
6. Сборник документов: циркуляр Черниговской казенной палаты о порядке принятия выкупных платежей с крестьян; предписание Черниговского губернатора о наблюдении за правильным ведением торговли и развития промыслов; отношение комитета общества улучшения народного труда об организации отделения общества в Шаповаловской волости и др. - ДАЧО. - Ф. 801. - Оп. 1. - Спр. 2398. - 75 арк.

Петро Пиріг, Олександр Любич

ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧЕРНІГВІЩНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Ще до відміни кріпосного права у 1861 р. феодальне господарство Російської імперії прийшло в стан кризи, яка пояснювалась накопиченням протиріч між натурально-кріпосницьким профілем більшості вотчин і товарно-грошовими відносинами в країні, які перероджувалися у буржуазні. Ступінь пристосування старих порядків до нових соціально-економічних умов був недостатнім. Невелика частина поміщиків почала шукати виходу з цього становища в спробах перейти від екстенсивного кріпосного господарства до інтенсивних, прогресивніших форм. Вони почали заводити у своїх маєтках багатопільну систему, культивувати кращі сорти зернових, сіяти нові сільськогосподарські культури, застосовувати удосконалені знаряддя праці. Для більшості ж старі порядки кріпосної держави бачилися як природний стан, саме для неї перехід на виробництво промислових товарів сприймався як найперспективніший шлях збагачення.

На початок XIX століття досить розповсюдженою галуззю промисловості було гуральництво. У 1801 р. в Україні нараховувалось 7 839 гуралень, де виготовляли 5 мільйонів відер горілки, з яких на користь царської казни ішов податок по 60 коп. з відра [1]. Надто помітний поштовх до зростання промислових підприємств у першій половині століття дала «континентальна блокада». З'явилися нові галузі виробництва та збільшилась кількість промислових підприємств. Так, уже у 1825 р. в Україні працювало 103 суконних, 136 залізничних, по 95 чавунних і салотопних, 54 свічних, 85 шкіряних, 37 скляних і кришталевих, 30 мідних, 25 миловарних, дев'ять полотняних мануфактур [2].

У Чернігівській губернії на початку XIX ст. діяло три чавуноливарні та два мідноливарні заводи мануфактурного типу, які виготовляли обладнання для винокурних заводів, домашній посуд, дзвони для церков. Працювало 276 цегляних, вісім кахельних, чотири скляних і два селітряні заводи та інші підприємства. У с. Вишеньки розташовувався механічний завод, який випускав обладнання для цукрових заводів не тільки Чернігівської, а також Орловської та інших губерній [3. С. 356]. Населення північних повітів, де були особливо низькі врожаї, змушене було займатися промислами та відхідництвом. Саме там зародилося найбільше суконних фабрик, промислових підприємств з обробки шкіри і виробництва цукру. В 1845 році на Чернігівщині працювало 23 суконні, по шість бавовняних, парусинних, панчішних фабрик та 42 шкіряні заводи. Більшість із них зосереджувалась у Новгород-Сіверському, Мглинському, Кролевецькому та Суразькому повітах. Продукція збувалася, в основному, в навколишній місцевості, частково в Литві, Білорусі, Москві та Петербурзі. Виробництво сукна, полотна, скатертин і весільних рушників переважало в Сосницькому, Борзнянському і Ніжинському повітах. У Березні, Олишівці, Коропі,

Семенівці щороку виготовлялися десятки тисяч пар чобіт і кожухів. Глиняний посуд вироблявся в Понорниці, Семенівці, в частині сіл Новгород-Сіверського, Городнянського, Сосницького та інших повітів. Обробка тютюну була зосереджена в Борзнянському, Ніжинському, Сосницькому і частково в Козелецькому, Остерському та Чернігівському повітах [4].

Найміцніше трималася поміщицька мануфактура в найбільшій промисловій галузі Чернігівщини того часу - суконній. До числа перших суконних фабрик можа віднести Машівську, яка була побудована в 1810 р. у селі Машіві (в Шептаківській волості Чернігівської губернії) і належала гр. Розумовському, а пізніше його зятєві гр. Уварову. Машівська мануфактура в 20-х рр. XIX ст. була одним з найбільших суконних підприємств в Україні. У той час як більшість мануфактур нараховувала від 3-х до 16 верстатів, на Машівській мануфактурі було 120 верстатів і працювало 962 робітники, які виробляли до 50 тис. аршин солдатського сукна на рік (мануфактура працювала на армію). Всі робітники мануфактури були кріпаками, взятими з трьох чернігівських маєтків Розумовського, де серед селян здавна був розвинутий ткацький промисел. За роботу на мануфактурі селяни не отримували ніякої платні і годувалися за рахунок своїх родин, які, крім цього, несли на собі ще і тягар панщини. Селяни працювали на Машівській мануфактурі цілий тиждень протягом усього року. Тільки під час збирання хліба їх відпускали на кілька днів на польові роботи. Робочий день на мануфактурі становив 15-18 годин на добу. Надзвичайно широко використовували працю дітей - цілі цехи обслуговувались дітьми і підлітками від 10 до 18 років. У прядильному цеху, наприклад, працювало 500 дітей. На підприємстві застосовувалась кулачна розправа, і були випадки, що діти вмирали від побиттів наглядців.

У кінці 1828 р. гр. Уваров видав наказ підвищити на мануфактурі норму виробітку ткачів, збільшивши її з 5 до 7,5 аршина на день, для чого робочий день було збільшено з 18 до 21 години на добу. Ткачі підіймалися о третій годині ранку і закінчували роботу о першій годині ночі. Не витримавши такої експлуатації, вони відправили до Чернігова делегацію з 23 своїх товаришів скаржитись губернаторові на нестерпний розпорядок, заведений Уваровим на мануфактурі. В кінці грудня 1828 року до Машіва прибув відділ земського суду, за наказом якого 18 чоловік з числа делегатів було заарештовано і ув'язнено (відсиділи в тюрмі 2,5 року і після тілесного покарання повернулися до Машіва) [5. С. 471]. Мануфактура Розумовських в Батурині працювала за тими ж правилами і також була зв'язана з військовим відомством. На початку 30-х рр. XIX ст. поміщик Г.П. Галаган створив в Ічні суконну мануфактуру, де тільки за 1846 р. було виготовлено 25 тис. аршин сукна [6]. У 1848 р. там працювало 160 кріпаків [7. С. 114]. Галаган володів також цукровим, двома винокурними, цегляним і селітряним заводами. Умови праці були важкими - робочий день сягав 14-15 годин, широко застосовувалася жіноча і дитяча праця [8. С. 361].

Іншою галуззю промисловості, де поміщик займав монопольне становище, було цукровиробництво. Воно почало робити свої перші кроки на початку XIX ст., коли в південних повітах Чернігівщини широке розповсюдження отримало вирощування цукрових буряків. Середній урожай становив 800-1000 пудів з десятини. В 1807 р. граф Кочубей збудував у Бобровиці цукровий завод і більшу частину земель відвів під цукрові буряки. В 1825 р. на заводі був відкритий цех з виробництва рафінаду, і вже через 20 років там за рік вироблялося цукру на 1 600 крб. На заводі працювали здебільшого кріпосні, але були і вільнонаймані. Тільки чорноробочих нараховувалося 118 чоловік [9]. У 1825 р. в с. Макошине вступив у дію цукровий завод, збудований графом Кущельовим-Безбородьком. У Вертіівці (до 1945 р. - Веркіївка) в 1839 р. граф Безбородько створив цукровий завод, на якому в 1846 р. було виготовлено продукції на суму 27 тис. крб. сріблом [10. С. 471].

У 30-40-х рр. XIX ст. в Семенівці було введено в дію суконну і парусинову фабрики, цукровий завод, які належали поміщику Ладомирському. На цих підприємствах в 1842 р. працювали 377 кріпаків, а також за наймом мешканці селищ, розташованих неподалік. У 1841 р. на парусиновій фабриці було виготовлено 3 тис. штук парусини, в 1847 р. на суконній фабриці - 11,5 тис. аршин різного сукна, на цукровому заводі - 1071 пудів цукру. Всього вироблялося за рік продукції на 86 тис. карбованців. Парусина і сукно продавались у Москві, Харкові, Кролеві та Ромнах. Розширення виробництва підтримувало збільшення вирощування овець. У 1847 р. на хуторі Катальєвському (неподалік від Авдіївки) Скоропадський збудував цукровий завод, де за сезон вироблялося 13 900 пудів цукру. Тут працювали також і мешканці Авдіївки - кріпаки і вільнонаймані [11. С. 336]. В 1840 р. подібних цукрових заводів на Чернігівщині вже було 14, а ще через п'ять років - 25 [12. С. 310].

Розвиток цукрової промисловості вимагав вищої агрокультури. На бурякових плантаціях треба було переходити до багатопільної сівозміни, глибокої оранки, рядкового

посіву тощо. А це вело до застосування і поширення досконаліших знарядь - плугів нових систем, рядкових сівалок тощо. Бурякові плантації заводили завдяки посиленню експлуатації поміщиками селянських наділів, причому селян переводили на пішу панщину чи на роботу при фільварковій запряжці, або вони повинні були просто працювати на цукрових плантаціях свого поміщика. Розвиток цукрового виробництва був посильним насамперед найбільшим поміщикам. Спроби дрібних підприємців з поміщиків відкрити в себе цукроварні нерідко закінчувалися крахом через брак необхідних для цього коштів. Це було особливо частим явищем у 1850-х роках, коли цукрова промисловість переходила до вищої техніки - від «вогневих» цукрових заводів до «парових». У цілому розвиток цукрового виробництва розхитував підпори натурального кріпосницького господарства. Воно було кроком уперед на шляху розвитку товарного землеробства. Невеликі підприємства руйнувались і закривались або переходили в оренду до купців.

Дрібним поміщикам доводилось освоювати нові сфери діяльності. Наприкінці XVIII ст. у Новій Басані відкрились дві винокурні, які належали поміщикам. У 1811 р. запрацював завод з переробки шкіри, а в 1850 р. - воскобійний завод [13]. У містечку Монастирище в першій половині XIX ст. працювали три винокурних заводи кустарного типу, які належали поміщикам Забілі, Солонині і Романовичу. Загальна річна потужність цих заводів становила 38 727 відер вина [14. С. 298]. У Холмах діяли шкіропереробний і винокурний заводи, каретна фабрика, де здебільшого застосовувалася праця кріпаків [15. С. 35]. Кріпаки Авдіївки працювали на винокурні поміщика, яка знаходилась неподалік, на хуторі Кистері. В с. Медведі працював чинбарний завод кн. Баратова, на якому оброблялося шкіри на 1 070 крб. У поміщика кн. Румянцева в с.Вишеньки був механічний завод, який виробляв за рік різних чавунних товарів на 28 000 крб. [16].

У містечку Любеч, центрі волості Городнянського повіту, в руках поміщиків Милорадовичів у першій половині XIX ст. була сконцентрована основна маса землі [17. С. 82]. Вони перетворили містечко в сімейне гніздо, центр своїх великих володінь на півночі Чернігівщини. В їх любецькому маєтку діяв один з найбільших у губернії пивоварний завод, що випускав понад дві тисячі відер пива за рік, а також невелике винокурне підприємство. На цих мануфактурах використовували здебільшого працю кріпаків [18. С. 20]. Кожного року спускали на воду 40 дерев'яних плоскодонних річних суден (любецьких барок), які брали на борт до 15 тис. пудів різних вантажів. Екіпаж судна складався з 15-20 робочих-судновиків. Барки були пристосовані для плавання тільки за течією. Вони відправлялися вниз по Дніпру до м. Херсон, де продавалися на дрова [19. С. 86; 369].

У першій половині XIX ст. у ряд промислових галузей на Чернігівщині успішно проникав купець. З грудня 1801 року вступив у силу дозвіл представникам недворянських станів (купцям, міщанам, державним селянам, вільновідпущеним) купувати землю. Наказ від 1803 року про «вільних хлібопашців» законодавчо закріпив спадкову власність цієї групи звільнених від кріпосної залежності. Капіталізм, що зароджувався на Чернігівщині, уже почав у цей час вступати в мануфактурну стадію свого розвитку, де торговельний капітал існував у нерозривному зв'язку з промисловим. Підприємці Кирикови ще в 1784 р. збудували біля Бобровиці селітроварні, що проіснували декілька десятиліть. За дозволом губернського правління на них працювали вільнонаймані робітники. У Покошичах представникам недворянських станів належало чотири шинки і 50 винокурень. 1859 р. в одному з шинків Покошичів було продано 3000 відер гарячого вина [20].

Виробництво сукна набуло розвитку в руських слободах Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів Чернігівської губернії. Найвідомішим був посад Клинци, у якому працювали 22 суконні та шерстяні фабрики, сім з яких мали паровий устрій. Швидке зростання промисловості там розпочалося з 1830 року. Мешканці посаду довгий час купували сукно на польських мануфактурах, але повстання в Польщі призупинило цей процес, слобожани розпочали своє виробництво. Цьому допомогло знання справи, близькість матеріалу - шерсті та дешевого палива. Сукна слобідських фабрик збували в основному в Москві та Петербурзі. Із слобідських фабрикантів тільки Горячнин вів торг в Україні. У 1830 - 1831 рр. уряд запровадив зміни існуючих тарифних постанов про шерсть. Почали збільшуватися поставки шерсті за кордон, а мериносне вівчарство стало необхідним компонентом поміщицького і купецького господарства [21]. У галузях, пов'язаних із обробкою продуктів скотарства (шкіряній, салотопній, свічко-восковій, свічко-сальній, миловарній і стеариновій промисловостях), купецька мануфактура ще з першої чверті століття зайняла щодо поміщицького підприємства панівне становище. В 1832 р. 94,1 % всіх підприємств у цих галузях належали купцям і лише 5,9% - поміщикам.

У другій чверті XIX ст., особливо з 1840-х років, спостерігається також перетворення

торговельного капіталу в промисловій у таких галузях, як оброблення зерна й шерсті. Купці, що продавали хліб і шерсть на вивіз, у міру збільшення попиту на високоякісне зерно, борошно і шерсть починають заводити власні млини і вовномийні. У Чернігівській губернії в 1832 р. було 63,6 % поміщицьких суконних підприємств, а на початок 1860-х років їх чисельність зменшилась до 22,2%. Поступове витіснення поміщицької мануфактури купецькою пояснювалося тим, що перша була технічно устаткована гірше, застосовувала переважно примусову працю і тому давала нижчу проти капіталістичних підприємств продуктивність праці, випускаючи гіршу продукцію. В 1851 р. на суконних підприємствах Чернігівської губернії виробіток одного працівника на поміщицькій мануфактурі становив 106,9 крб., у той час, як на купецькій - 415 крб. Робітники на купецьких підприємствах працювали по 12-13 годин, за що отримували щомісяця 5 крб., а чорноробочі - від 25 до 50 крб. за рік. У суконному, цукроварному і машинобудівному виробництвах капіталістичні підприємства цього періоду являли собою мануфактури з широким поділом праці. В інших галузях переважала капіталістична майстерня, заснована на простій кооперації. Як мануфактура, так і капіталістична майстерня в цей період ще майже цілком ґрунтувались на ручному виробництві і тому розвивалися порівняно повільно.

Крім поміщицьких і купецьких, у першій половині XIX ст. на Чернігівщині існували й казенні підприємства, що обслуговували майже виключно військові потреби. Казенні підприємства, що, як і поміщицькі мануфактури, працювали переважно на кріпацькій праці, переживали на початку XIX ст. тяжку кризу. В 1820-х роках майже всі дрібні казенні підприємства були ліквідовані, а в кінці 20-х років перед урядом постало навіть питання про ліквідацію Луганського заводу (чавун і залізо привозили в той час на завод з Уралу, а це було невигідно для уряду). [22. С. 265, 330].

У 1848 році царський уряд погодився з правом приватновласницьких селян та інших кріпосних людей купувати землю, будинки, лавки та інше нерухоме майно. Але при цьому потрібна була згода поміщика. Відродилися старі цехові традиції. З 1781 р. в с. Семенівка діяли кравецький, чоботарський, ковальський, ткацький, гончарний, музикантський, старицький (каретний) та інші цехи [23. С. 430]. В 1834 р. у Семенівці вже нараховувалось 8, а в 1847 р. - 16 шкіряних майстерень, де оброблялось більше 2 тис. шкур. Майстерні, як правило, обслуговували господар і члени його родини. Крім того, використовувалася й наймана праця [24].

В Олишівці працювало два цехи - торговий та ремісничий. Цех складався з парубків, у яких був старшинець або по-іншому цехмайстер, він мав свій значок - палицю з очерету із срібною голівкою. В робочі дні значок зберігався в церковній ризниці. Кожен цех мав шість великих зелених свічок, які запалювали на свята. Цехові ставали у центрі церкви по троє, один за одним. На великі свята двоє цехових з палаючими свічками входили до вівтаря, один в північні, інший в південні двері, там стояли з обох боків престолу, по закінченні читання Євангелія виходили до свого цеху. За старою традицією, цехи у Березні (ткацький і кравецький) давали по великій свічці у всі церкви містечка на Світлу неділю, Різдво Христове і на Покров Богородиці. Цех чоботарів (шевський), найзаможніший, давав свічки у всі церкви, як і кушнірський (скорняків), різницький (м'ясників) та ковальський. Був ще й «старечий» цех - убогих, які жили в шпиталях.

Мешканці Тулиголова займалися рубкою та різкою лісу, який продавали за підрядами. Інші займалися гончарством. Останні мали свій цех, цехмайстера і свою розправу. Старшини цеху наглядали за поведінкою його членів. Якщо хтось завинив у чомусь, старшини з цехмайстером призначали покарання: винуватця прив'язували на вулиці до огорожі за руку й за ногу, щоб кожний міг його бачити, сумління примушувало гірко каятися і ставати на шлях виправлення. Декого карали, посилаючи копати могили для померлих бідняків. Цех гончарів також вступав у підряди і виконував прийняті обов'язки відповідно до домовленості.

Частина населення Носівки займалася ремеслами, в тому числі 138 чоловік - ткацтвом, 52 - теслярством [25. С. 66]. Козаки і селяни Авдіївки виготовляли колеса, вози, сани та домашній посуд. Вироби збували здебільшого в с. Орлівка (за 12 верст від Авдіївки), де щотижня проводилися базари і двічі на рік - ярмарки. Мешканці Седнева наймалися на сезонну роботу до приватних підприємців для доставки в Чернігів різних товарів водним шляхом. Олишівка була відома льоном, садами, чоботарством. Олишівські чоботарі кожного року виготовляли понад 5 000 пар простих чобіт, які відправляли здебільшого до Києва і лише незначну частину реалізовували на місцевих торгах. Мешканці Коропа займалися торгівлею і частково ремеслом - ковальством і чоботарством. У Седневі значна кількість мешканців займалася переробкою шкіри та її продажем. Населення містечка Семенівка займалося

різними промислами: переробкою шкіри (на 10 заводах до 1755 шкур), пошивом кожухів і чобіт, добуванням дьогтю тощо.

Розвиток капіталістичних відносин вніс часткові зміни і в соціальну структуру населення. Між четвертою та десятою ревізіями (1782 і 1859 рр.) кількість усього населення Чернігівської губернії збільшилася з 1176,6 тис. до 1461,5 тис. душ, у тому числі міського - з 79,2 до 146,4 тис. душ, або майже вдвічі [26. С. 33]. В 1851 р. в губернії нараховувалося 3 634 купці (з дворян, міщан і заможних селян). За 1825-1860 рр. чисельність робітників збільшилася з 2 994 до 12 257 чоловік. Поповнення промисловості робочою силою йшло в основному за рахунок селян, які розорилися. Тільки серед державних селян у 1859 р. нараховувалося до 15 тис. безземельних і таких, що не мали хати [27. С. 100].

Таким чином, у першій половині ХІХ ст. зміни в промисловому виробництві Чернігівщини відбувалися під впливом промислового перевороту, що привів до появи нових галузей. Це в свою чергу стало поштовхом до формування спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції. В промисловості губернії головне місце стало належати галузям з переробки продуктів сільського господарства і тваринництва. В соціально-економічному житті регіону відбувалися процеси, які були притаманні більшості регіонів Російської імперії, однак мали місце й певні особливості. Уряд, враховуючи специфіку Чернігівщини, залишив дійсною значну кількість норм і правил, які склалися історично в економічному житті регіону.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 163. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 37.
2. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1-27. - Арк. 296-297.
3. Домонтович М. Черниговская губерния - СПб., 1865. (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба). - С. 356.
4. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1099.
5. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К., 1959. - С. 471.
6. ДАЧО. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1434. - Арк. 1; - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3577. - Арк. 221, 222.
7. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст. - К., 1960. - С. 114.
8. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. 7. - СПб., 1903. - С. 361.
9. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 11 152. - Арк. 524, 525.
10. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К., 1976. - С. 471.
11. Домонтович М. Назв. праця. - С. 336.
12. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. - С. 310.
13. Центральный государственный исторический архив Российской Федерации. - Ф. 20, - Оп. 12. - Спр. 242. - Арк. 68, 168.
14. Домонтович М. Назв. праця. - С. 298.
15. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Ч. 3. - Чернигов, 1886. - С. 35.
16. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 33. - Спр. 41. - Арк. 297.
17. Милорадович Г. Местечко Любеч. - Чернигов, 1859. - С. 82.
18. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України: кінець ХVІІІ - перш. пол. ХІХ ст. - К., 1958. - С. 20.
19. Домонтович М. Назв. праця. - С. 86, 369.
20. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 8 359. - Арк. 208.
21. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1097.
22. Домонтович М. Назв. праця. - С. 265, 330
23. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Т.1.: Полк Стародубский. - К., 1880. - С. 430.
24. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3577. - Арк.231.
25. Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 66.
26. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т.1. - Чернигов, 1898. - С.33.
27. Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 100.

